

ПРИЧИНИ ПРОЯВІВ ДИТЯЧОЇ АГРЕСІЇ У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Кобильченко В.В.
 У статті аналізуються різноманітні причини агресії, особливості її проявів у дітей дошкільного віку. **Ключові слова:** агресивність, причини агресії, дошкільний вік.

ПРИЧИНЫ ПРОЯВЛЕНИЯ ДЕТСКОЙ АГРЕССИИ В ДОШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

В статье анализируются различные причины агрессии, особенности ее проявления у детей дошкольного возраста. **Ключевые слова:** агрессивность, причины агрессии, дошкольный возраст.

REASONS OF MANIFESTATION OF INFANTILE AGGRESSION IN PRESCHOOL AGE

In article the various reasons of aggression, feature of its displays at children of preschool age are analyzed. **Key words:** aggression, the aggression reasons, preschool age.

У дитячому садку часто можна зустріти дітей, що відрізняються яскраво вираженою агресивністю: вони постійно б'ються, штовхаються, сваряться, ображають інших дітей, віднімають у них іграшки тощо. Яку дитину зазвичай називають агресивною? Ту, яка прагне навмисно заподіяти шкоду іншому, скривдити, ударити, заподіяти біль (у тому числі й за допомогою слів). Агресивний дошкільник дратжить однолітків, викрикує образливі фрази, що ображають інших. Він упертий і самовпевнений, спочатку заперечує, а потім вислуховує, частіше говорить "ні чим "так".

Слід зазначити, що серед агресивних дітей частіше зустрічаються хлопчики, у виховній групі таких дітей звичайно буває небагато (один-два), проте вони створюють напружену атмосферу: інші діти намагаються відповісти їм тим же і загальна агресивність групи стрімко зростає. Вихователям доводиться нелегко: вони не знають як поводитись із агресивною дитиною. Крім того, на цих дітей скаржаться батьки тих, кого вони кривдять [4].

Серед ознак агресивності заслуговують на увагу:

- упертість, прагнення усе заперечувати;
- запальність;
- приступи гніву;
- бажання скривдити, принизити, образити;
- владність, потреба наполягати на своєму;

- егоцентризм, невміння зрозуміти інтереси іншого;
- самовпевненість, завищена самооцінка.

Кожна окремо взята ознака ще не свідчить про виражену агресивність. Випадкові, епізодичні прояви впертості або запальності – теж не показники високого рівня даної властивості. Лише систематично спостережувані прояви перерахованих особливостей поведінки можуть свідчити про агресивність дошкільника.

До основних причин дитячої агресивності в дошкільному віці варто віднести наступні:

- дефіцит батьківської уваги, незадоволення потреби в батьківській любові й прийнятті;
- засвоєння еталонів агресивного поведіння в родині;
- стимульована зловні агресивність;
- підвищена тривожність (комплекс невідповідності);
- недостатність рухової активності або фізичного навантаження;
- низький рівень розвитку ігрових і комунікативних навичок.

Деякі автори [8] вказують на певну залежність агресивності дітей від структури родини, від наявних у ній взаємин. Так, великий відсоток агресивних проявів можна спостерігати у дітей з родин, де батьки розлучаються або вже розлучені. Дитина важко переживає цю ситуацію, вона найчастіше не розуміє її. У боротьбі за своє право бути разом із обома батьками дитина й проявляє агресію. При цьому діти виказують агресивність не тільки й не стільки стосовно когось із батьків, скільки переносять її на якісь нейтральні речі, події. Підвищеною агресивністю у подібних ситуаціях відрізняються хлопчики. В хлопчиків частіше, ніж у дівчат, виникає ворожість, непокоєра дорослим, що надалі може призвести до асоціальної поведінки.

Інколи дитина проявляє агресивність й у повній родині, але це спостерігається тоді, коли вона не одна, а в сім'ї є ще й інші, як правило, молодші діти. Увага батьків до маляти викликає ревності в дитини, якій бракує тепла й любові батьків.

Умовою виникнення й прояву агресії у дітей можуть слугувати й занадто тверді рамки, у які ставлять дитину дорослі, вимога беззастережного підпорядкування, дотримання дисципліни, коли слухняність зводиться в ранг провідної лінії поведінки дитини.

Слухняність, яка не обов'язково сприймається й усвідомлюється дитиною як благо для неї, а слухняність, яка сприймається дитиною як підпорядкування волі дорослого. У цьому випадку відбувається поступове накопичення протесту, що колись обов'язково виявить себе в агресивній формі.

Узагальнюючи все сказане вище, можна виділити головну соціальну причину виникнення агресії в дошкільному віці: неправильну позицію дорослих стосовно дитини, яку можна класифікувати так:

- дорослі приділяють мало уваги дитині, породжуючи дефіцит тепла й любові, не допускають прояву дитячої ініціативи;
- у вихованні дорослі опираються на негативні методи жорсткого поводження із дітьми;
- не проявляють до дитини поваги, не враховують її думок і бажань, постійно принижують дитину;
- вимагають беззастережного виконання правил і вимог без їхнього пояснення;
- не навчають дитину неагресивним способам поведінки;
- підтримують і заохочують агресивні форми поведінки.

Потрапивши в ситуацію, коли її потреби не задоволені, дитина (як і дорослий) реагує на неї негативними емоціями. Залежно від темпераменту й психологічних особливостей це можуть бути люті, гнів, страх і тривога. Для того щоб відновити психологічний комфорт, у дитини (знову ж, як і у дорослого) є тільки два шляхи:

- впоратись із обставинами й змінити ситуацію в потрібному напрямку;
- відновити свою емоційну рівновагу не зважаючи на несприятливу ситуацію (в основному – за допомогою механізмів психологічного захисту: витіснення, придушення, заперечення й т.п.).

У цьому випадку негативні емоції переходять в несвідоме. Однак, керовані механізми психологічного захисту в дитячій дошкільній ще недостатньо сформовані, тому зазвичай вони прагнуть змінити ситуацію, і нерідко – за допомогою агресії. Але рано чи пізно прояви агресивності перстають викликати поблажливі посмішки батьків і все частіше породжують їхнє несхвалення, а те й покарання, що генерує у дитини почуття тривоги й страху. У дитини виникає комплекс провини, який згодом буде частково трансформуватись в почуття сумління й обростати моральними нормами, спираючись на процеси соціалізації та адаптації її

наволишньому середовищі. Далі цей комплекс: провина, совість і мораль – будуть супроводжувати дитину усю її подальше життя, природно, змінюючись і розвиваючись [2].

Для того, щоб викликати схвалення батьків, дитина вчиться контролювати свою агресію, причому спочатку це досягається за рахунок зовнішнього контролю. Розвиток внутрішнього контролю у дітей відбувається за допомогою процесу ідентифікації – прагнення поводитись як значуща людина. У ранньому віці це імітація батьківської поведінки, позаяк наслідуючи поведінку батьків дитина домагається їхнього схвалення.

Але існує одна складність. Діти в розмовах, іграх намагаються копіювати поведінку дорослих, вважаючи її певним еталоном для наслідування, але самим батькам у власній поведінці подобається далеко не все. Причому дорослі не завжди усвідомлюють неприйнятні форми своєї поведінки, зате коли бачать це з іншого боку – відразу ж напружуються й реагують дуже бурхливо. У наших дітях ми найбільше не любимо ті риси, які нам не подобаються в нас самих. Страждають, як водиться, нещасні дітлахи, які старанно копіюють батьківську поведінку, а одержують за це несхвальні зауваження, а іє погрози покарання.

Агресія може виникати і як механізм самозахисту, як прояв страху або тривоги у тих випадках, коли дитина бачить реальну або уявну небезпеку. Проявляючи агресивність, дитина прагне захистити себе, відгородитись від того, із чим вона по-іншому не може впоратись. У дитини виникає ілюзія сміливості. Згідно з Е. Еріксоном [9], ворожість й агресивність пов'язані з несформованістю на першому році життя базисної довіри до світу. Ступінь розвитку почуття довіри до людей і світу залежить від якості одержуваної дитиною материнської турботи. Повноцінна материнська турбота забезпечує дитині впевненість у собі, бажання проявляти ініціативу, відсутність страху припуститись помилок тощо. Якщо ж дитина не одержує повноцінної материнської турботи, то в неї виробляється й закріплюється власна захищена реакція у вигляді агресивних форм поведінки.

Перебуваючи в групі однолітків (у дитячому садку, у дворі й т.п.), маленька дитина, намагається стати в цьому середовищі популярною або авторитетною. Цим вона задовольняє своє бажання бути визнаною захищеною.

Комунікативні навички в цьому віці ще недостатньо розвинені, процеси збудження превалюють над гальмуванням, а моральні норми ще не достатньо сформовані, тому маленька людина часто намагається зайняти лідерські позиції за допомогою агресивних методів. Особливо легко й швидко агресія виникає у дітей, що мають органічні ураження головного мозку, соціально запущених, розумово відсталих. До підвищеної агресивності спонукають і деякі батьківські прийоми виховання, наприклад, коли батько наставляє дитину: «Хочеш, щоб тебе поважали й боялися – бий усіх підряд».

Психолог І.А. Фурманов [6] ділить агресивну поведінку дітей на дві форми: соціалізовану та несоціалізовану.

Соціалізована агресивна поведінка характеризується тим, що діти не мають психічних порушень, у них низький моральний і вольовий рівень регуляції поведінки, моральна нестабільність, ігнорування соціальних норм, слабкий самоконтроль. Вони використовують агресію переважно для залучення уваги, надзвичайно яскраво виражають свої агресивні емоції (кричать, голосно лаються, розкидають речі). Таке поведіння спрямоване на одержання емоційного віддуку від інших. Доміглись уваги партнерів, вони завжди заспокоюються й припиняють свої зухвалі дії.

У цих дітей агресивні акти скороминущі, обумовлені обставинами й не відрізняються особливою жорстокістю. Агресія носить мимовільний, безпосередній характер, ворожі дії швидко змінюються на доброзичливість, а випади проти однолітків – готовністю співробітничати із ними.

Несоціалізована агресивна поведінка характеризується тим, що діти страждають певними психічними розладами (епілепсія, шизофренія, органічна поразка головного мозку тощо), які супроводжуються негативними емоційними станами (тривога, страх, дисфорія). Негативні емоції й ворожість можуть виникати спонтанно, а можуть бути й реакцією на психотравмуючу або стресову ситуацію.

Особистісними рисами таких дітей є висока тривожність, емоційна напруга, схильність до імпульсивної поведінки. Зовні це найчастіше проявляється прямою вербальною й фізичною агресією. Звичайно своїми агресивними діями ці діти просто розряджають емоційну напругу, що нагромадилась у них, або одержують задоволення від заподіяння неприємностей іншим.

Очевидно, що кожен агресивний акт завжди має певний привід і здійснюється в конкретній ситуації. Розгляд ситуацій, у яких найбільш

часто проявляється агресивна поведінка, є необхідним для розуміння спрямованості агресивної поведінки, її причин та цілей, що може пролити світло на її мотивацію. Серед причин, що провокують агресивність дітей, виділяються наступні:

- залучення до себе уваги однолітків;
- приниження гідності іншого з метою підкреслити свою перевагу;
- захист і помста;
- прагнення бути головним;
- прагнення одержати бажаний предмет.

Як можна бачити, більшість проявів агресивної поведінки спостерігається в ситуаціях захисту своїх інтересів й відстоюванні своєї переваги, коли агресивні дії використовуються як засоби досягнення певної мети. Відповідно, максимальне задоволення діти отримують при досягненні бажаної мети, після чого агресивні дії припиняються [2].

Таким чином, у більшості випадків агресивні дії дітей мають інструментальний, або реактивний, характер. У той же час в окремих дітей спостерігаються агресивні дії, що не мають якої-небудь мети й спрямовані винятково на заподіяння шкоди іншому. Фізичний біль або приниження однолітка викликають у цих дітей задоволення, а агресія виступає при цьому як самоціль. Таке поведіння може свідчити про схильність дитини до ворожості й жорстокості, що, природно, викликає особливу тривогу.

Як зауважує А. Гутенбуль [3], молодші діти погано усвідомлюють своє агресивне поведіння. Діти взагалі переходять від вербальної агресії до фізичної набагато легше, ніж підлітки й тим більш дорослі люди. Проте агресія молодших дітей від підліткової агресії відрізняється не тільки цим.

На відміну від старших, маленькі діти легко втягують у свої конфлікти дорослих – батьків, вихователів, учителів. Вони діляться з ними своїми переживаннями й таємницями, часто просять втрутитись у суперечки й конфлікти з однолітками, іноді наполегливо вимагають підтримки, а нерідко навіть доносять на приятелів. Але дитина повинна поступово навчитись правильно виходити з конфліктних ситуацій самостійно, справлятися зі своєю агресією, і з агресією, яку проявляють на її адресу інші.

Таким чином, існують певні вікові особливості в прояві дитячої агресивності. Уже в дошкільному віці агресивна поведінка приймає різноманітні форми. У психології прийнято виділяти насамперед вербальну й фізичну агресію. У роботах багатьох дослідників [1, 4, 5, 7, 8] відзначається, що всі ці форми агресивності існують уже в групі дитячого садку. Зупинимося на короткій характеристиці різних видів агресії в дошкільному віці.

Вербальна агресія:

- 1) непряма вербальна агресія спрямована на обвинувачення або погрози одноліткови, які здійснюються у різних висловлюваннях. У дошкільному віці це можуть бути:
  - скарги;
  - демонстративний лемент, спрямований на усунення однолітка;
  - агресивні фантазії.

2) пряма вербальна агресія являє собою вербальні форми образи й приниження іншого. Традиційними дитячими формами прямої вербальної агресії є:

- дражнилки;
- образи.

Фізична агресія:

1) непряма фізична агресія спрямована на завдання певного матеріального збитку іншому через безпосередні фізичні дії. У дошкільному віці це може бути руйнування продуктів діяльності іншого або псування чужих речей;

2) пряма фізична агресія являє собою безпосередній напад на іншу дитину й нанесення їй фізичного болю та приниження. Вона може приймати символічну й реальну форму. Символічна агресія являє собою погрози й залякування; реальна пряма агресія – це безпосередній фізичний напад (бійка), що у дітей може включати укуси, дряпання, хапання за волосся, використання в якості зброї іграшок та інших предметів.

У переважної більшості дітей найбільш часто спостерігається пряма й непряма вербальна агресія – від скарг та агресивних фантазій («Покличу бандитів, вони тебе поб'ють») до прямих образ («товстуха», «дурень», «скиглій»). У деяких дітей зустрічаються випадки фізичної агресії – як непрямої (руйнування продуктів діяльності іншого), так і прямої (діти б'ються, кусаються й т.п.).

Про агресивність не можна судити лише за її зовнішніми проявами, необхідно знати її мотиви й супутні їй переживання.

Виявлення мотивів агресивної поведінки дітей, вивчення її психологічних умов і варіантів є необхідним для розробки відповідних корекційних програм.

Література:

1. Алексеева Е.Е. Семейное консультирование в работе детского практического психолога / Е.Е. Алексеева // Психолог в детском саду. – 2004. – № 4.
2. Бреслав Г.Э. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности: учеб. пособ. для специалистов и дилетантов / Г.Э. Бреслав – СПб.: Речь, 2006. – 144 с.
3. Гуттенбуль А. Зловещее очарование насилия. Профилактика детской агрессивности и жестокости и борьба с ними / А. Гуттенбуль. – СПб., 2000.
4. Левитов Н.Д. Психологическое состояние агрессии [Текст] // Школьный психолог. – 2007. – № 6.
5. Лютова Е.К. Тренинг эффективного взаимодействия с детьми / Е.К. Лютова, Г.Б. Монина. – С.-Пб.: Речь, 2005.
6. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция / И.А. Фурманов. – Минск, 1996. – 216 с.
7. Эмоциональное здоровье вашего ребенка [Текст] / Под ред. Жилина К.Д. – М., 2008. – 257 с.
8. Эмоциональное развитие дошкольника / Под ред. А.Д. Кошелевой – М.: Просвещение, 1985.
9. Erikson E.H. Identity and the Life Cycle / Erikson E.H. – New York : Int. Univ. Press, 1959. – P. 45–55.

УДК 159.922.762:159.947.2

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-РЕСУРСІВ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ПІДЛІТКІВ

Макаручук Л.О.

У статті аналізуються копінг-ресурси як складові копінг-поведінки особистості розумово відсталою підлітка. У роботі здійснено літературний аналіз копінг-ресурсів: Я-концепції, локусу контролю, емпатії, афіліації, соціальної підтримки. Ключові слова: копінг-ресурси, Я-концепція, локус-контроль, емпатія, афіліація, соціальна підтримка.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОПИНГ-РЕСУРСОВ УМСТВЕННО ОТСТАЛЫХ ПОДРОСТКОВ

В статье анализируются копинг-ресурсы как составляющие копинг-поведени личности умственно отсталого подростка. В работе осуществлен литературный анализ копинг-ресурсов: Я-концепции, локуса-контроля, эмпатии, афилиации, социальной поддержки. Ключевые слова: копинг-